

М.Қ.Жүнісова, С.Ә.Рахымберлина

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: zhunusovamk@mail.ru)

Қазақ әңгімелеріндегі кейіпкерді бейнелеуші портреттердің берілуі

Мақалада қазақ әңгімелеріндегі кейіпкерді бейнелейтін портреттердің берілу жолдары қарастырылды. Әңгіме мәтінінің құрылымда бастапқы сөйлем (абзац) және соңғы сөйлемнің (абзацтардың) атқаратын қызметі анықталды. Авторлар бастапқы сөйлемдердің негізгі функциясы шығарманың басталу тартымдылығына қызмет етуі, ал соңғы сөйлемдердің (не абзацтың) негізгі функциясы шығарманың әсерлі аяқталуына қызмет ету екенін нақты мысалдар негізінде дәлелдей отырып, олардың шекара айырымдық та (делимитативтік, демаркативтік те) қызмет атқаратынын анықтады.

Кілт сөздер: әңгіме, бейнелеуші, кейіпкер портреті, суреттеу, бастапқы сөйлем (абзац), соңғы сөйлем (абзац).

В.П.Николаева «Бастапқы және соңғы абзацтардың құрылымдық-композициялық ерекшеліктері» деген ғылыми мақаласында бастапқы және соңғы абзацтар атқарар қызметі және құрылымдық ерекшеліктері арқылы ерекшеленетіндігін айтады. Сондағы автор атап көрсетілген басты ерекшеліктердің бірі — әңгіменің бастапқы абзацында қатысушы адамдарды таныстырып өту. Бастапқы сөйлемде басты персонаждарды оқырманына таныстыру мақсатында оларды портреттік суреттеу арқылы көрсетеді. Портреттік суреттеулер көбінесе автор баяндауында кездеседі. Мысалдарды көрейік:

1. *Құс жастықтың үстінде ауық-ауық ұйқысырай аунақшып жатқан аққұбашиа, сүйкімді әйелдің оң жақ көзінің астындағы қара меңі соңғы күндері көрінер көзге үлкейіп, айқындала түскендей, тіпті оның сынық өңінде ақ тақтайдың бетіне тамып кеткен қара сиядай баттыып тұр* (М.Сүндетов. Әкемнің көзі).

2. *Суыт жортып келе жатқан қос салт аттының бірі — дөңгелек жүзді, балғын өңді, бұғағы ақ мамықтай үлбіреген еркетотай да, екіншісі — иі жұмсақ ұрты салбыраған салты ауыз, шойын қара* (Ж.Қорғасбеков. Шіркін, Шекер).

3. *Орта бойлы, кеспелтек қара кісі шатқалдың күншығыс жақ бүйірінен шыға келді де, алқынған демін баса алмай, айналаға алақтай қарап тұрды* (С.Омаров. Тау ішінде).

4. *Ұршықтай домаланған, аласа бойлы қара шал мұны қолымен көзін көлегейлей қарсы алды* (Ш.Күмісбайұлы. Төркін).

Мысалдардағы сыртқы келбеті суреттеліп отырған кейіпкерлер есімі беймәлім. Қаламгерлер оқырмандарына экспрессивті әсер ету мақсатында — кейіпкерлердің сыртқы портретін суреттей беріп, олардың атын атамай «жұмбақ» күйінде көрсетуі, оқырман назарын аударып, сол кейіпкерлердің кім екендігін білмекке шақырады.

Г.Сәрсәке «Р.Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкерді мінездеуші тілдік-стильдік тәсілдер» атты кандидаттық диссертациясының авторефератында портретті: портрет-ситуация және портрет-деталь деп екіге бөліп қарастырады. Портрет-ситуация белгілі бір жағдай үстіндегі кейіпкердің сырт тұлғасының өзгерісін, қимылын суреттейтін портрет түрі дейді. Ал портрет-деталь кейіпкердің кескін тұлғасының, қимыл-қозғалысының бір ғана бөлшегін суреттейтін түрі деп көрсетеді. Жоғарыдағы берілген портреттік суреттеулерді портрет-деталь түріне жатқызамыз:

Құс жастықтың үстінде ауық-ауық ұйқысырай аунақшыған, оң жақ көзінің астында қара меңі бар сынық жүзді сүйкімді әйел; дөңгелек жүзді, балғын өңді, бұғағы ақ мамықтай үлбіреген еркетотай және иі жұмсақ, ұрты салбыраған салты ауыз, момын қара; орта бойлы кеспелтек қара кісі, әжім көмкеріп, тілім-тілімі шыққан алақанымен күннен көзін қалқалаған кейуана, бет-аузында қыл-қыбыр атаулыдан ырым жоқ, дөңгелек бет, толған ұршықтай домаланған, аласа бойлы қара шал-дар оқырманын (тыңдаушысын) елеңдетіп, олар кім екен?, автор бұлардың аты-жөнін ашып айтпай, осылай суретін ғана беріп отырған жандар туралы қызығушылықтары арта түседі. Бастапқы сөйлемдердегі портрет-детальдар кейде шағын болып жай сөйлем арқылы берілсе, кейде құрмалас сөйлем арқылы беріледі:

1. *Қауынбай — алаң көз, иықты келген төртбақ, аққұбашиа жігіт.* (Ә.Ақпанбет. Бір ауыз өлен).

2. *Әбіш он үш-он төрттегі нәзіктеу ақ сары бала.*

3. *Әбдірәсіл зәу-заты момындау кісі* (М.Рахманбердиев. Семинар).

4. *Ауаткомның жерге орналастырушы бөлімінің бастығы Шормақов дембелше, жүріс-тұрысы ылдым-жылдым, қимылы ширақ, мінезі шалт кісі* (Ж.Шаштайұлы. Жерге орналастырушы).

5. *Профессор Ардабай Жакенов сұңғақ бойлы, ақсары кісі, мінезі жұмсақ, күліп сөйлейді, шамасына қарай қолы да ашық, жатып атар юмордан да құралақан емес, кейде бір көңілі шалқып-тасыған кезде әңгіме айтып жұртты мәз қылатыны бар* (Ә.Тарази. Қарабай).

Бұл бастапқы сөйлемдердегі портрет-деталь мысалдардың алдыңғы мысалдардан басты айырмашылығы кейіпкерлер беймәлім, белгісіз біреу емес, өз атымен аталады, тағы бір айта кететін жайт — баяндауыштары есім сөздерден жасалған.

Қаламгерлер бастапқы сөйлемде кейіпкерлердің портретін бере отырып, сол арқылы олардың кім, қандай адам екендіктерін таныта кетеді. Бастапқы сөйлемде авторлар кейіпкер портретін бергенде кейде сырт келбетін ғана бейнелесе кейде сырт бейнесімен қоса, мінез-құлқында суреттейді, енді бірде кейіпкердің белгілі бір жақтарын ғана суреттеп көрсетеді. Бастапқы сөйлемде басты кейіпкерді оқырманына таныстыру мақсатында оларды портреттік суреттеу арқылы көрсетеді. Алдыңғы үш мысал көлемі шағын, ықшам құрылған сөйлемдер тек сыртқы бейнесі мен жас ерекшелігін аңғартып өтсе, кейінгі мысалдарда кейіпкерлер анағұрлым толығырақ суреттелген. Олардың сырт келбетімен қоса мінез-құлқымен де біршама таныса аламыз. Көркем портрет — кейіпкерлердің кескін-келбетін, қимыл-қозғалысын, киім киісін, жүріс-тұрысын суреттеу. Сондықтан, портрет те кейіпкерлерді мінездеуші амалдардың бірі болып табылады [1; 65]. Бастапқы сөйлемде жазушылар кейіпкерлерді бір жағдай үстінде сырт бітімінің өзгеріс-қимылын суреттейтін портрет-ситуация арқылы да танытады:

1. *Кемпір, сандықтың түбіндегі қара пәнке мен қаламсапты әперші, — деді Бұқпа төр алдында жамбастай жантайып, түнере ойланып, тартпалы қара судай қарауытып, тылсым сазарған қалпынан, әлденеге оқталғандай, оқыс бас көтеріп, етек-жеңін жинай түзеліп* (Б.Шаханов. Білдіріс).

2. *Кешкісін қойды қоралап болып, үйге кіргенінде Естеместің бүгін тағы да қатпа қара жүзі бусанып, мұрнының ұшы тершіп, көзі майланып келгенін әйелі Жаңыл айнытпай білді:*

— *Немене, бірдеңе ішкенсің бе? — деді.* (Б.Аманшин. Бір қой қалғанша).

3. *Шілдекеңнің керзі етіктің қонышындай қара бұжыр дидарынан күлкінің нышаны байқалады* (К.Сегізбаев. Тамыр).

4. *Ағайынды екі жігіт, үлкені Арыстан мен оған тете өскен Барысхан, ингуш өңдес қою қара қасты, көзі тостағандай аққұба келіншектің қолындағы тілкемдей сары қағазға дұғалап қойғандай ұзағырақ тесіле қарап қалды.*

5. *Тұршабай төсектен көзінің алды күлтеленіп, беті ісіңкіреп тұрды* (С.Шаймерденов. Селдің екпіні).

Бірінші мысалдағы портреттік суреттеме оқырманына өте эмоционалды-экспрессивті қабылданады. Адам жанын шошындыра түсетін суреттеулер (*түнере ойланып, тартпалы қара судай қарауытып, тылсым сазарған қалпынан, әлденеге оқталғандай, оқыс бас көтеріп, етек-жеңін жинай түзеліп*) кейіпкердің тегін адам емес екендігін аңдатады. Автор осылайша кейіпкер болмысын мінездей отырып, оның жан-дүниесінің, қандайлығын, қара жүректі озбыр адамға лайық жан екендігін көрсетеді. Портреттің ең күрделі міндеттерінің бірі — адамның сыртқы келбеті арқылы жеке басының психологиялық жай-күйін, адам жанының ішкі дүниесін ашып көрсету [2]. Кейінгі мысалдардағы персонаждардың (Шілдекеңнің, келіншектің, ағайынды екі жігіттің, Тұршабайдың) белгілі бір жағдай үстіндегі сырт бейнесін ғана аңғартып, олар туралы оқырмандарға әсер қалдырады. Көркем сөз иелерінің өзіндік стильдік ерекшелігінің ұтымды бір әдісі — кейіпкер өзін-өзі сипаттай көрсетуі.

1. *Мен өте кекшіл адаммын, дұшпандарымды кешіре алмаймын* (Т.Әбдікұлы. Жат перзент).

2. *Мен өте арық, әлсіз адаммын.* (Т.Жанұзақов. Ауырмай есімнен жаңылғаным).

Кейіпкер монологі арқылы берілген өзін-өзі сипаттайтын портреттік суреттеулерде кейіпкердің ішкі жан дүниесінен жарып шыққан жүрекжарды баяндаулары арқылы сипатталған. Бірінші кейіпкер өзін өте кекшіл адаммын, дұшпандарымды кешіре алмаймын десе, екінші кейіпкер өте арықтығын, әлсіздігін суреттей баяндайды. Кейіпкерлердің бұлайша өзін-өзі сипаттауы жұмбақ. Сөйлемдер семантикалық жағынан әрі қарай дамытуды көздейді. Кейіпкерлер өз ойларын жалғастырып, өздері

туралы бір тылсым сырды ашпақшы. Бұл сипаттаушы сөздерді автор айтқаннан гөрі кейіпкерлердің аузынан шығуы әрі эмоционалды, әрі экспрессивті әсерде қалдырады. Кейде бастапқы сөйлемде кейіпкерлер әңгімеге қатысушы екінші бір адамды оқырмандарына өздері таныстырады. Мысалы: *Астананың іргесіндегі белуарын шырша мен қарағай көмкерген тау сілемінің біріне орналасқан демалыс үйінің тар бөлмесінде бұйра шашты, қоңқақ мұрын, сүйекті келген Жомарт деген жігіт екеуміз жатамыз.* (Н.Қапалбеков. Үркер көрінгенде). Кейіпкер I жақтан баяндай келе, екінші бір кейіпкердің портретін ұсынады. Әдетте автор кейіпкерді сипаттап, жеке портретін бейнелесе, мына мысалда кейіпкер екінші бір кейіпкердің портретін сипаттай көрсетеді. Бастапқы сөйлемдерде кейіпкерлерді портреттік суреттеулермен, мінездеулермен таныстыру — әңгіме өзегі болып отырған персонаждардың қандай жандар екені жайлы хабардар етсе, әңгіменің соңғы шеніндегі портреттік суреттеулер әңгімедегі болған жайға қатысты кейіпкерлердің сыртқы портретін береді.

1. *Міне, педагогикалық институттың залында надан шикіл сары мен аңғал, құбаша ақынды, ұр да жық, тіл көз сыншыны тыңдап отырып, менің көз алдыма осы бір оқиға келген еді* (С.Шаймерденов. Қолтаңба).

2. *Сол күйі домаланып барып шұңқырға күмп ете түсті. Түйелі кісінің бойындай шұңқырдың түбіне ұмар-жұмар құлап түскен Жетпісбай тілін тістеген күйі одан әрі көзін жұма берді.* (М.Рахманбердиев. Ел шетінде).

Бірінші мысалдағы портрет-детальдағы синекдоха тәсілімен берілген *надан шикіл сары*-ға берілген анықтауыш, ретінде қолданылып, *аңғал құбаша ақынды, ұр да жық, тіл көз сыншыны* суреттеп тұр. Келесі мысалдағы Жетпісбай қарттың тілін тістеген күйі отырысы, екі түрлі мағынаны білдіреді: 1) болған оқиғаға өкінген кейіпкердің күйзелісін көрсетудегі — фразеологизм; 2) шұңқырға құлап түскендегі тілін тістеуі. Әңгіме мазмұнымен танысқан оқырман қауымы автордың образды шешімін осылай түсінетін сияқты. Кейбір бастапқы сөйлемде кейіпкердің өзін-өзі сипаттауы автор баяндауында беріледі: *Пістекүл өзін ауылдағы ең ажарлы, өжет, екі сөйлеу дегенді білмейтін және көзі ашықтығы жағынан өзгелерге қарағанда оқ бойы озық әйелмін деп санаушы еді.* (Д.Исабеков. Есепшот, түйетауық және домино). Кейіпкердің өзін-өзі осылай жоғары санауы күлкі тудырады. Сөйлемдегі фразеологиялық оралымдар (*көзі ашық, өзгелерге қарағанда оқ бойы озық әйел*) оқырманын еріксіз жымитып, бас шайқатады. Әрине, бұндай кейіпкердің қандай адам екені оның өзі туралы ойынан да көрініп тұр. Міне, автор болашақ кейіпкерінің кім екенін осындай ерекшеліктерімен-ақ таныта кетеді. Зерттеуші Г.Сәрсек: «Көркем шығармадағы портреттік суреттеулердің құрамы негізгі үш компоненттен тұрады: 1) адам денесі мен мүшелері; 2) киген киімі; 3) бет өзгерісі (мимика), дене қимылы (жест), денесін ұстау қалпы (поза). Портрет құрамындағы үш тақырыптық топқа орай тілде мынандай терминдер жұмсалады: соматикалық (дене мүшелері), вестиялды (киім-кешек), кинетикалық (қозғалыс)» [1; 66], — деп бұлардың әрқайсысына сипаттама береді.

Бұлардың әңгіменің алғашқы сөйлемдерінде қолданылу жайы:

1. *Аққудай иілген жас келіншек өзіне сұқтана қараған қалпы, үстіне қара мақпал камзолын жамылып, басына аппақ орамалын салды.* (Р.Мұқанова. Сормандай).

2. *Есіркеп түскі тамағын ішіп болған соң, бет-аузын тыжырайтып, көзін жұмып, рақаттана құлағын шұқып отырған кезде жер сілкініп, дабыл жарғағын жарып ала жаздады да, столды қимылдатқан сол екен деп, қарсы бетте отырған төрт жасар жазықсыз баласын жақтан тартып жіберді* (Д.Исабеков. Ескі үйдегі жаңа қоныс).

Бұл сөйлемдердегі вестемалар (*қара мақпал камзол, аппақ орамал*) мен кинемалар (*бет-аузын тыжырайтып, көзін жұмып, құлағын шұқып*) кейіпкерлердің осылай киінуінде, іс-қимылында өзіндік сыр бар екенін аңғартады. Мысалы, екінші сөйлем кейіпкердің аса байсалды адам емес екенін аңғартып тұр.

Экспозицияда «әдеби қаһармандар өзара қарым-қатынасқа көшпес бұрынғы хал-жағдай, тіршілік, қоғамдық орта, болашақ қақтығыстар алаңы, оқиғалар орны» [3] мезгілі т.б., қысқасы, сюжет кіріспесі суреттеледі, тағы да қажет мәліметтер беріледі:

1. *Қоңыр күздің салқын, сұрғылт күні еді.* (А.Шамкенов. Көңілсіз көрініс).

2. *Жылымықтанған бұлыңғыр дала тылсым сырын ішіне бүгіп, тым-тырыс жатыр.* (Қ.Сыдықов. Жетім жұрт).

3. *Аспан түнеріп, бұлт қоюлана бастады.* (Қ.Аманов. Тағдыр).

4. *Кейде үрейлі, кейде аянышты сол бір ызың.* (Ш.Мұртаза. Соңғы нәсіп).

5. *Даланың соншама мұнартып, мұңайып жатқаны несі?* (С.Сәлімбаев. Тоған түбіндегі тостаған).

Табиғат құбылысына қатысты берілген бұл баяндау-сипаттаулардан әңгіме сюжетінің қалай орбитініне жасырын мегзеу барын түсіну қиын емес. Әрине, авторлар табиғат құбылысын текке осылай суреттеп отырған жоқ, демек, сөйлемдері жай нақты ақпараттық (фактуальная информация) сипатта түзіліп тұрған жоқ, ассоциациялы астармен беріліп (подтекстовая информация) тұр. Сондықтан оқырман бұларды табиғатпен байланыстырыла мегзелген мәнде қабылдауға тиіс. Айталық, бірінші мысалдағы *күздің қоңыр* эпитетімен, оған қоса *күн-нің әрі салқын*, әрі *сұрғылт* болып сипатталуы мәтіндегі әрі қарай баяндалар оқиғаның көңілді емес, жағымсыз болатынын білдіріп тұрғаны сөзсіз. Екінші мысалдағы *бұлыңғыр дала-ның кейіптеу тәсілімен бір тылсым сырды бүгіп тым-тырыс жатуы* да оқырманына жағымсыз эмоциялы ретте қабылданады. Өзі жылы да емес, жылымықтанған бұлыңғыр даланың адамша сырын ішіне бүгіп жатуында да бір сыр бары талассыз. Келесі 3, 4-мысалдар да сөйлемнің ішкі мәніне тереңірек үңіле түсуді қалайды, бұлар да кейіпкерлердің алдағы тағдырының қандай боларын аңдатқандай ретте тұр. Ал соңғы мысалдағы риторикалы сұраулы сөйлем оқырманды селт еткізетіндей мазмұнға ие. Мұндағы сұрақ біреуге қарата айтылған сияқты көрінгенмен, шынында, ол жеке адамға емес, заманға қойылған сұрақ тәрізді. Әңгіме мазмұны осыны аңғартады. Ал сөйлемнің риторикалық сипатында автордың айтайын деп отырған ойына екпін түсіру арқылы оны актуалдандыруды көздегендік тұрғаны сөзсіз. Сондай-ақ сөйлемдегі *мұнартып, мұңайып* етістіктері, *соншама* үстеуі сөйлемнің эмоциялық бояуын қалыңдатып жағымсыз әсер туғызатын сипатын күшейтіп тұр. Тағы да бірер мысалды көрейік:

1. *Сұрғылт та сұрықсыз аула іші құдды мола кейіпіндей.* (Ә.Салықбаев. Құрдым).
2. *Бөлме шағын, іші қаракөлеңке.* (Қ.Жүсіпов. Қара түнек).
3. *Беймезгіл уақыт.* (О.Сәрсенбаев. Сыйлық).
4. *Қоңыр кеш... Қоңыр күй...* (К.Ахметбеков. Домбыра сазы).

Жоғарыда талданған мысалдар семантикалық тұрғыдан табиғат құбылысымен жарыстырыла (параллель) тұспалданып түзіліп, оқырманына алдағы болар жайттың қандай ыңғайда болатынын сыр беріп тұрса, мына мысалдарда оқиғаның, іс-әрекеттің басталар тұсындағы мезгіл мен мекен сипатталып, бірақ баяндалатын оқиғадан жақсылық күттіретін ыңғай-мазмұнды емес, әйтеуір бір көңілсіз жағдайлар болатындығын сездіріп тұр. Мәселен, 3-мысалдағы *беймезгіл*, осы сөзге синоним *бейуақ* — жағымсыз мәнді сөздер. Ертедегі наным-сенімге байланысты кешкі *анақ-сапақ мезгіл*, *бей* префиксімен келген сөз «беймезгіл», әйтеуір, бір қолайсыз жағдайдың болатындығынан хабар аңғартқандай. Соңғы мысалдардағы *қаракөлеңке*, эллипсисті құрылыммен келген *қоңыр кеш*, *қоңыр күй* атаулы сөйлемдері күйкі тірлік, көңілсіз жай-күйді сездіреді. *Қоңыр*, *қаракөлеңке* сөздерінің семантикасы осыны пайымдатқандай.

Бұл сөйлемдердің бәрі де шығарма сюжеті басталар алдындағы жай-күй, мезгіл, мекен т.б. туралы кіріспе-мәлімет беру функциясында тұр.

Жоғарыда баяндалғандардан шығатын қысқа қорытынды — бастапқы сөйлемдердің негізгі функциясы шығарманың басталу тартымдылығына қызмет ету екені. Мұнан соңғы сөйлемдердің де (не абзацтың да) негізгі функциясы шығарманың әсерлі аяқталуына қызмет ету екені айқын аңғарылады. Кейбір зерттеушілер соңғы сөйлемдердің (абзацтың) шекараайырымдық та (делимитативтік, демаркативтік те) қызмет атқаратынын айтады. Әрине, бұлардың шығарманың нақты аяқталу шегін білдіріп тұратыны — шындық. Біздіңше, мұндай шекараайырымдық функцияны бастапқы сөйлемдер де атқаратыны күмән туғызбауға тиіс, себебі бұлардың да құрылымдық, стильдік, семантикалық бітім-болмысы шығарманың нақты басталу шекарасын анық аңғартып тұратыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1. *Сәрсекә Г.* Портреттің лексикалық құрамы // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сер. — 1998. — № 3.
2. *Тарақов Ә.* Тарихи бейне портреті — шығарма ажары // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сер. — 2003. — № 7. — 3–5-б.
3. *Сыздық Р.* Сөз құдіреті. — Алматы: Санат, 1995. — 186-б.

М.К.Жунусова, С.А.Рахимберлина

Способы передачи описательных портретов героев в казахских рассказах

В статье рассмотрены способы передачи портретов героев в казахских рассказах. Определены функции начальных и последних предложений (абзацев) в структуре текста рассказа. Авторы статьи на основе анализа конкретных языковых примеров доказали основную функцию начальных и последних предложений, при этом определили разграничивающую (делимитативную, демаркативную) функцию начальных и последних предложений, или абзацев.

M.K.Zhunosova, S.A.Rakhymberlina

Transfer of descriptive portraits of heroes in the Kazakh stories

In article ways of transfer of portraits of heroes in the Kazakh stories are considered. Functions of initial offers (paragraphs) and the last offers (paragraphs) in structure of the text of the story are defined. The author of article on the analysis of concrete language examples proves the main function of initial offers and the last offers, thus defines limiter (delimitativny, demarkativny) function of initial and last offers or paragraphs.

References

- 1 Sarseke G. *NAN RK'S News, Language and literature series*, 1998, 3.
- 2 Tarakov A. *The Messenger TREASURY, Series philology*, 2003, 7, p. 3–5.
- 3 Syzdyk R. *Sil of the word*, Almaty: Sanat, 1995, p. 186.